

Tom 28/2018, ss. 183-195
ISSN 1644-888X
e-ISSN 2449-7975
DOI: 10.19251/ne/2018.28(13)
www.ne.pwspzlock.pl

Mariola Szewczyk-Jarocka

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Płocku

Anna Nowacka

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Płocku

ZAGROŻENIE WYKLUCZENIEM SPOŁECZNYM LUDZI MŁODYCH Z RODZIN UBOGICH DROGĄ DO SZAREJ STREFY – WYBRANE ZAGADNIENIA

**THE THREAT OF SOCIAL EXCLUSION OF YOUNG PEOPLE FROM
POOR FAMILIES TO THE GRAY ECONOMY - SELECTED ISSUES**

Streszczenie

Głównym celem artykułu była analiza zjawiska wykluczenia społecznego ludzi młodych, pochodzących z ubogich rodzin, w oparciu o wybraną, dostępną literaturę oraz wybrane wtórne wyniki badań empirycznych. Tendencja do wzrostu społecznej ekskluzji ma wymiar przestrzenny, demograficzny i ekonomiczny. Wśród osób wykluczonych są m.in. bezrobotni, osoby pochodzące z rodzin ubogich oraz pracujące w szarej strefie.

Summary

The main aim of the article was to analyze the phenomenon of social exclusion of young people from poor families based on the selected, available literature and selected secondary results of empirical research. The tendency to increase social exclusion has a spatial, demographic and economic dimension. Among the excluded are, among others unemployed, people from poor families and working in the gray zone.

Słowa kluczowe: wykluczenie społeczne, szara strefa, wykluczenie finansowe, młodzi ludzie, rodziny ubogie, edukacja

Keywords: social exclusion, gray zone, financial exclusion, young people, poor families, education

„Czasem nie mamy wpływu na to co robimy,
lecz mamy wpływ na to, kim jesteśmy”.

Jochen Bieler

Wstęp

Unijna strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju „Europa 2020”, sprzyjającego włączeniu społecznemu, zakłada trzy wzajemnie wzmacniające się priorytety:

- wzrost inteligentny (*smart growth*), czyli rozwój oparty na wiedzy i innowacjach;
- wzrost zrównoważony (*sustainable growth*), czyli transformacja w kierunku gospodarki niskoemisyjnej, efektywnie korzystającej z zasobów i konkurencyjnej;
- wzrost sprzyjający włączeniu społecznemu (*inclusive growth*), czyli wspieranie gospodarki

charakteryzującej się wysokim poziomem zatrudnienia i zapewniającej spójność: gospodarczą, społeczną i terytorialną [Europa 2020, 2010, s. 5].

Wśród wspomnianych inicjatyw znajduje się „Europejski program walki z ubóstwem”, który sprowadza się do zapewnienia spójności: gospodarczej, społecznej i terytorialnej, dzięki pomocy osobom biednym i wykluczonym społecznie oraz umożliwieniu im aktywnego uczestniczenia w życiu społecznym.

Tendencja do wzrostu społecznej ekskluzji, czyli wyłączenia z głównego nurtu życia społecznego ma wymiar nie tylko przestrzenny, ale również demograficzny i ekonomiczny. Wśród osób zagrożonych wykluczeniem społecznym wyróżnia się: osoby bezrobotne, osoby o niskich dochodach, osoby pracujące w szarej strefie, osoby zamieszkujące tereny wiejskie.

1. Definicja wykluczenia społecznego

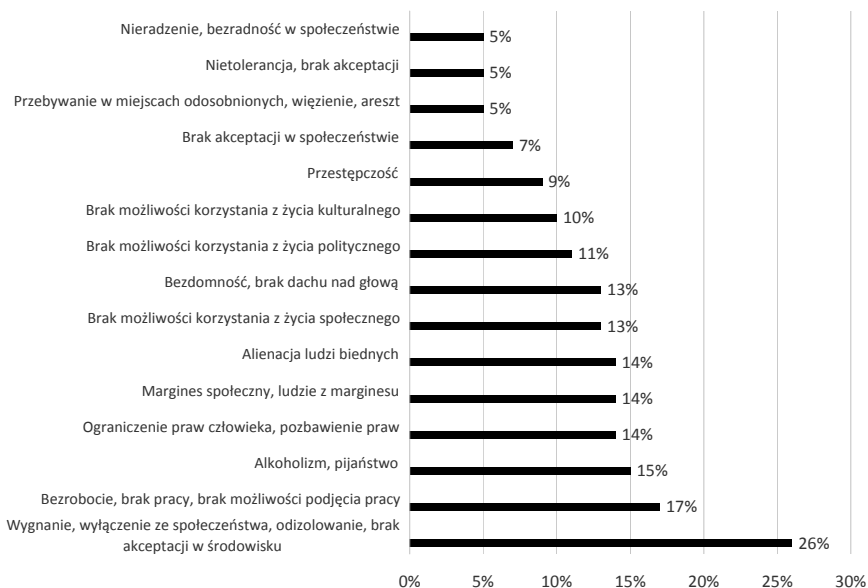
Wykluczenie społeczne (ekskluzję społeczną) można zdefiniować nie wprost jako pojęcie przeciwstawne do społecznego uczestnictwa w podstawowych zbiorowościach, jak: naród, społeczeństwo, czy społeczność. Jest to

więc dobrowolna lub częściej wymuszona warunkami zewnętrznymi izolacja. Dotyczy jednostek, jak również całych grup społecznych (Sobczak 2016: 13).

Ze względu na fakt, iż wykluczenie społeczne dotyka różnych aspektów można spotkać się w literaturze z wieloma definicjami w/w zagadnienia. Według M. Orłowskiej szczególnie istotne są te definicje, które zwracają uwagę na trzy aspekty (Orłowska projekt: 2):

- sytuacja wykluczająca – splot różnych czynników czy warunków wykluczających,
- jednostka wykluczona – jednostka lub grupa znajdująca się w sytuacji wykluczającej,
- zgodne z prawem społeczne funkcjonowanie – korzystanie z zasobów publicznych oraz zabezpieczenie własnej egzystencji w godny sposób.

Z badania ogólnopolskiego, przeprowadzonego w ramach kampanii społecznej „Warto być za!”, zrealizowanego przez Pentor w 2007 r. wynika, że społeczeństwo polskie rozumie problematykę wykluczenia społecznego w bardzo różny i niejednorodny sposób. Na wykresie 1. wskazano, w jaki sposób Polacy rozumieją i definiują pojęcie wykluczenia społecznego.

Wykres 1. Rozumiem pojęcie „wykluczenia społecznego”

Źródło: *Poradnik dotyczący realizacji wsparcia dla osób wykluczonych społecznie oraz zagrożonych wykluczeniem społecznym w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2010, s. 7.

Największy odsetek badanych uważa wykluczenie społeczne za wygnanie, wyłączenie ze społeczeństwa, odizolowanie (26%), natomiast 5% badanych podaje, że jest to dla nich:

- a) nieradzenie, bezradność w społeczeństwie,
- b) nietolerancja, brak akceptacji,
- c) przebywanie w miejscach odosobnionych, więzienie, areszt.

Grupy szczególnie zagrożone ekskluzją społeczną to:

- dzieci,
- młodzież,
- starcy,
- bezdomni,
- biedni,
- uchodźcy,
- bezrobotni,
- niepełnosprawni,
- kobiety,
- mniejszości.

Według Narodowej Strategii Integracji Społecznej wykaz grup jest następujący:

- dzieci i młodzież ze środowisk zaniedbanych,
- dzieci wychowujące się poza rodziną,
- kobiety samotnie wychowujące dzieci,
- kobiety pozostające poza rynkiem pracy,
- ofiary patologii życia rodzinnego,
- osoby o niskich kwalifikacjach,
- osoby bezrobotne,
- żyjący w bardzo trudnych warunkach mieszkaniowych,
- niepełnosprawni i chronicznie chorzy,
- osoby chorujące psychicznie,
- starsze osoby samotne,
- opuszczający zakłady karne,
- imigranci,
- osoby należące do romskiej mniejszości etnicznej.

2. Edukacja młodzieży z rodzin ubogich

Problemy finansowe rodzin ubogich wpływają na poziom edukacji dzieci pochodzących z w/w środowiska. Podstawowym problemem w rodzinach

ubogich jest kwestia zaspokojenia potrzeb pierwszej potrzeby, tj. zapewnienie żywienia, ubrania oraz potrzeby mieszkaniowe. Zatem warunki finansowe decydują o dostępie do edukacji i mogą być barierą w rozwoju młodego człowieka. Ubogie rodziny oszczędzają na wszystkim, np. na książkach i czasopiśmie dla dzieci, na nauce języków obcych, na kołach zainteresowań, wyjazdach na wycieczki szkolne. Ponadto dzieci z rodzin ubogich często nie uczęszczają do przedszkola, ponieważ jest to kosztowne dla rodziców, co powoduje nierówności na starcie w szkole podstawowej.

Status społeczny jest w znacznej mierze dziedziczony z pokolenia na pokolenie. Pokazują to różne badania empiryczne. Jednym z takich badań były badania M. Pokrzywy. Oto kilka wypowiedzi z badań pogłębionych Autorki:

Troje dzieci. Najstarszy chłopak do technikum chodzi. Sześćset złoty same podręczniki. I to nie kupuje się w jednym miesiącu, tylko się kupuje już wcześniej po dwie, po trzy książki, żeby wystarczyło na całą trójkę [...] No w ciągu roku też przecież się coś dokupuje [...]. Jeżeli trzech chłopaków idzie do szkoły, to ja obliczyłam, że tysiąc dwieście złotych trzeba dać na te same przybory. No to, jak mówiłam, sześćset złotych za same książki Łukasza, a dla tych dwóch, to nie wiem skąd wezmę (w64 – kobieta, 50 lat, zamężna, troje dzieci, wykształcenie zasadnicze zawodowe).

Mam dwóch chłopaków, co chodzą do szkoły. Przecież powinny być książki chociaż na to wyposażenie, no książki. Jeden będzie mi teraz do Przemysła dojeżdżał, bo zdał. Na bilet miesięczny też teraz trzeba będzie, co miesiąc. No i te książki też liczą. Ubranie, ten, no wiadomo, nie? No najważniejsza ta szkoła [...]. A książki nie są takie tanie, 4 miliony, i to nie wszystkie kupię za 4 miliony. Ile ćwiczeń jeszcze idzie. A gdzie reszta? Jeszcze o u nas, tak z góry na dół zejść, jak przyjdzie jeszcze zima, to buty, wiadomo też i obuwie trzeba zmieniać bez przerwy. Buty się niszczą po tych rosach. Drogi takiej specjalnej nie mamy tutaj (w79 – kobieta, zamężna, wykształcenie podstawowe).

Życie wielu osób mających trudności finansowe skupia się głównie na wychowywaniu dzieci oraz zaspokajaniu potrzeb podstawowych, o których Autorka wspomniała wyżej.

Biedne dzieci mogą gorzej czuć się w szkole, ponieważ nie posiadają firmowych ubrań, mają często odzież używaną, co może powodować, że ich rówieśnicy źle ich traktują i wyśmiewają.

Innym z czynników, który wyklucza społecznie dzieci z rodzin ubogich są dojazdy do szkoły. Połączenia komunikacyjne zamykają się, ponieważ są deficytowe. W związku z powyższym dzieci nie uczęszczają do szkoły na wyższych szczeblach, kończą na szkole podstawowej edukację i trafiają na rynek pracy, z mniejszymi szansami na znalezienie pracy.

3. Przypadkowa szkoła jako droga wiodąca do szarej strefy ludzi młodych

System edukacji jest jednym z powodów wiodących młode pokolenie do szarej strefy. Rodzice kierują dzieci i młodzież do szkoły w sposób nieprzemyślany. Biorą pod uwagę bliskość szkoły, finansowanie. Zapominają o predyspozycjach dziecka, możliwościach psychicznych, fizycznych, a także nie biorą pod uwagę tego, czego pragnie młody człowiek. Efekt jest taki, że mimo ukończonej szkoły badane osoby nie mają zawodu, który by ich usatysfakcjonował.

Według wywiadów bibliograficznych A. Baczko-Dombi i A. Gizy dotyczących przebiegu edukacji oraz kariery zawodowej przedstawiono poniżej kilka wypowiedzi^{1*}:

- *w tym zawodzie w ogóle chyba nie pracowałem nigdy [w8], (...) nie widziałem się w zawodzie w ogóle, chyba, że jak miałem staż w szkole, to mi się to w ogóle nie podobało, ale trzeba to było po prostu zrobić [w8], oczywiście przypadkowa szkoła, bo wtedy nie było za dużo szkół. Zdawałem do technikum chemicznego, nie dostałem się, zaproponowali mi to, to poszedłem [w10],*
- *w wieku osiemnastu, dziewiętnastu lat miałem taki mętlik w głowie i ostatnią rzeczą, jaką chciałem robić była nauka [w5] [na studia] nie poszedłem, no bo w sumie, ale też mi się nie chciało i miałem też pracę zapewnioną [w9],*

¹ * Niepublikowane opracowanie Anny Baczko-Dombi, *Jaka droga wiedzie do szarej strefy? Raport podsumowujący badania ilościowe i jakościowe osób pracujących w szarej strefie*. Osoby badane rekrutowane były do wywiadów bibliograficznych z dużej próby wylosowanej do badań ilościowych, po identyfikacji danej osoby jako wykonującej, w całości lub częściowo, pracę nierejestrowaną. Zebrane wywiady bibliograficzne są tym samym reprezentatywne dla zbiorowości nierejestrowanych pracowników. Badaniem ilościowym objętych było 1003 pracujących w „szarej strefie”, spośród których pogłębionym wywiadem bibliograficznym objęto 200 osób, z czego 20 było poszerzonych o pogłębione wywiady jakościowe. Z tych właśnie wywiadów pochodzą cytaty ilustrujące przedstawione wnioski.

- *nie, nie miałem określonego zawodu, raczej mnie wtedy właśnie moi kuzyni zabierali mnie na miesiąc, dwa miesiące, jeździłem do pracy na czas wakacji. (...) mi się szkoła w ogólnie nie przydała, bo taka szkoła jaką skończyłem to w ogóle mi się nie przydaje w życiu [w9].*

Dzieci z rodzin ubogim napotykać na bariery edukacyjne. Są to bariery społeczne i kulturowe takie jak: „wyniesione z domu” niedocenywanie wartości edukacji, wzory wczesnej samodzielności i szybkiego rozpoczęcia drogi zawodowej, w których nie ma miejsca na naukę. Są to też bariery psychologiczne – niska samoocena, brak pewności siebie. Główną rolę odgrywają jednak bariery ekonomiczne – problemy z zakupieniem podręczników do szkoły, brak możliwości uczestniczenia w dodatkowych zajęciach edukacyjnych, czy wycieczkach szkolnych (Górnika 2007: 11-107).

W/w osoby bez wzmocnienia swojego wykształcenia prędzej czy później zasila „szeregi” bezrobotnych. Bezrobocie można uznać za stan wykluczenia społecznego. Ogranicza ono szansę na legalne zatrudnienie. Według M. Bednarskiego tworzy się „błędne koło” prowadzące do dalszej marginalizacji przez pracę tylko w szarej strefie (Bednarski pobrano 2017: 24-29). Badania wskazują, że szara strefa może stać się azylem dla ludzi wykluczonych.

4. Wykluczenie finansowe osób społecznie wykluczonych

Pojęcie wykluczenia finansowego po raz pierwszy zostało użyte w 1993 roku przez geografów, którzy koncentrowali się na ograniczonym, fizycznym dostępie do usług bankowych, w następstwie zamykania filii banku [Leysdon, Thrift, 1993, s. 313]. W latach 90. XX w. badacze podejmujący temat tego rodzaju wykluczenia podkreślali, że dotyczy ono pewnych kręgów społecznych, w uzyskaniu dostępu do nowoczesnych instrumentów finansowych, usług bankowych, kredytu konsumenckiego i ubezpieczeń [Raport of European Commission, 2008, s. 9].

L. Anderloni [2006, s. 7] zauważa, że w literaturze przedmiotu można odnaleźć co najmniej dwa podejścia do definiowania wykluczenia finansowego: szerokie i bardziej restrykcyjne. W podejściu szerokim kładzie się nacisk na potrzeby finansowe, odnosząc się do trudności, jakich doświadczają osoby o niskich dochodach i znajdujące się w niekorzystnej sytuacji społecznej. Dotyczy to następujących usług: posiadanie konta, możliwość dokonywania rozliczeń bezgotówkowych, dostęp do kredytu i ubezpieczeń oraz posiadanie niewielkich oszczędności, z uwzględnieniem niestabilnej sytuacji zawodowej.

W podejściu bardziej restrykcyjnym w definicji kładzie się większy nacisk na specyficzne usługi i brak dostępu do nich. Usługi te określa się często mianem podstawowych (uniwersalnych). Są to usługi finansowe, które nie mają wpływu na budżet gospodarstwa domowego, ale jednocześnie stanowią ważny element w życiu jednostki – dla jej przetrwania, bezpieczeństwa oraz uczestnictwa w życiu społecznym i gospodarczym [Iwanicz-Drozdowska, 2008, s. 3].

Komisja Europejska definiuje wykluczenie finansowe (ekskluzja finansowa) jako sytuację, w której osoba napotyka na trudności w dostępie i/lub w korzystaniu z usług oraz produktów finansowych w zakresie odpowiadającym jej potrzebom i umożliwiającym jej prowadzenie normalnego życia społecznego [Raport of European Commission, 2008, s.9]. Warto podkreślić, że wykluczenie finansowe jest częstym skutkiem wykluczenia społecznego. Osoby dotknięte ubóstwem materialnym, niekorzystnymi procesami społecznymi mają problem z osiągnięciem odpowiedniego poziomu życia społecznego i ekonomicznego, a w ślad za tym uzyskaniem wykształcenia i wejściem na rynek pracy. Dlatego też wszelkie działania podejmowane w obszarze inkluzji społecznej są bardzo pożądane w walce z ekskluzyją finansową.

Warunkiem skuteczności działań, mających na celu ograniczanie wykluczenia finansowego jest rozpoznanie czynników determinujących to zjawisko. Wśród głównych przyczyn wykluczenia finansowego można wyróżnić:

- poziom i zróżnicowanie dochodów,
- zmiany na rynku pracy związane z niepewnością zatrudnienia i wysokością dochodów,
- zmiany demograficzne związane ze starzeniem się ludności i zmianą modelu rodziny.

A. Borcuch [2012, s. 359-360] wskazuje na: popytowe, podażowe i społeczne czynniki wykluczenia finansowego (tabela 1.).

Tabela 1. Przyczyny wykluczenia finansowego

Czynniki społeczne	Czynniki popytowe	Czynniki podażowe
Liberalizacja rynków finansowych, prowadząca do większej złożoności (stopnia skomplikowania) instrumentów finansowych.	Obawa o wysokie koszty towarzyszące instrumentom finansowym.	Ocena ryzyka stosowana przez instytucje finansowe.
Zmiany strukturalne zachodzące na rynkach pracy, przejawiające się częstszymi zmianami pracy i mniejszym jej bezpieczeństwem.	Przekonanie, że usługi finansowe nie są przeznaczone dla osób biednych.	Prowadzony przez instytucje finansowe marketing
Polityka fiskalna, mogąca zbyt istotnie obciążać podatkowo usługi bankowe.	Obawa przed utratą kontroli nad finansami, brak zaufania do ich dostarczycieli.	Warunki i rodzaje produktów oraz sposób ich dostarczania.
Zmiany demograficzne objawiające się większym współczynnikiem rozwodów czy późniejszym wiekiem opuszczania domu przez dzieci.	Skłonność do korzystania z alternatywnych źródeł finansowania.	Cena produktów finansowych.
Nierówności w uzyskanych dochodach.	Negatywne doświadczenia z przeszłości.	

Źródło: Borcuch [2012, s. 360].

Zróźnicowanie dochodów w społeczeństwie skutkuje rosnącą grupą osób nieposiadających wystarczających środków, aby korzystać z usług i produktów finansowych. Uzyskanie kredytu lub pożyczki staje się utrudnione ze względu na poziom zarobków. Przyczyną tego stanu rzeczy mogą być elastyczne formy zatrudnienia. Brak stałego źródła dochodu z powodu częstych zmian pracy, umów cywilnoprawnych lub umów okresowych jest postrzegany przez banki jako brak stabilności finansowej i może być powodem ograniczonego dostępu do usług bankowych.

Coraz większa złożoność i stopień utrudnienia w korzystaniu z usług finansowych oraz brak dostosowania oferty banków i instytucji finansowych do potrzeb osób poszukujących elementarnych produktów i usług finansowych są istotną przyczyną wykluczenia finansowego. Tę sytuację pogłębia brak dostatecznej informacji oraz bariery w dostępie, np. konieczność posiadania rachunku w danym banku.

Analizując zjawisko wykluczenia finansowego uwzględnić należy jeszcze jedną kwestię, a mianowicie grupę osób, charakteryzującą się niedostatecznym korzystaniem z usług bankowych. Tym samym zjawisko wykluczenia na rynku finansowym rozpatrywać należy na dwóch poziomach: osób z brakiem dostępu do usług bankowych/finansowych oraz osób z ograniczonym dostępem do powyższych usług i produktów (ang. underbanked – niedobankowieni) [Raport IBnGR, 2014, 30].

5. Szara strefa – azyl dla osób społecznie wykluczonych

Ludzie podejmują pracę w „szarej strefie” zatrudnienia z różnych powodów. Przyczyną uciekania w cień gospodarki mogą być: niewystarczające dochody, brak możliwości znalezienia pracy, wynika to z sytuacji rodzinnej bądź życiowej, pracodawca proponuje wyższe wynagrodzenie bez odprowadzania składek do Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, niechęć wiązania się na stałe z miejscem pracy, możliwość utraty niektórych świadczeń przy podjęciu pracy rejestrowanej, itp. Ponadto osoby, które podejmowały pracę „na czarno” częściej zgłaszają brak satysfakcji z wykonywanej pracy.

„Szara strefa” jest zjawiskiem, które można dostrzec w każdej gospodarce. Intensywny rozwój nierejestrowanych form działalności gospodarczej, omijanie w sposób zgodny i niezgodny z prawem obciążeń podatkowych i paropodatkowych przez legalnie działające przedsiębiorstwa, fałszowanie sprawozdań finansowych, zatrudnianie pracowników „na czarno”, pranie brudnych pieniędzy, korupcja przedstawicieli administracji skarbowej, itp. powodują, iż szuka się sposobów przeciwdziałania gospodarce nieoficjalnej.

„Szara strefa” jest ugruntowaną praktyką unikania regulacji życia społecznego, przepisów prawa podatkowego i ubezpieczeniowego, warunków zatrudnienia, bezpieczeństwa i higieny pracy, przepisów przeciwpożarowych, sanitarnych, handlowych. Dlatego też podstawową jej cechą jest – w *potocznym rozumieniu* – wzbogacanie się kosztem innych (Szewczyk 2007: 173-180).

W odróżnieniu od pracy rejestrowanej posiada ona charakterystyczne cechy (Smuga red. 2005: 4):

1. Jest to praca najemna, wykonywana bez nawiązania stosunku pracy, czyli bez umowy o pracę lub innej pisemnej umowy pomiędzy pracownikiem, a pracodawcą. Pracownik nie uzyskuje ubezpieczenia społecznego, od dochodów z pracy nierejestrowanej nie płacone są podatki osobiste, a pracodawca nie odprowadza na konto ZUS i Funduszu Pracy odpowiednich sum z tytułu wypłacanego wynagrodzenia.

2. Jest to także praca na rachunek własny, jeśli z tytułu prowadzonej działalności gospodarczej nie są płacone podatki i składki na ubezpieczenie społeczne i inne zobowiązania finansowe wobec państwa.

Podstawową zaletą „szarej strefy” jest rozszerzenie rynku pracy, zwiększenie liczby marginalnych miejsc pracy o niskiej produktywności i ubogich wynagrodzeniach, które nie byłyby utworzone w formalnej sferze gospodarki.

Podstawową cechą ujemną, jest fakt, że pracujący w tej strefie nie płacą bezpośrednio podatków i składek na ubezpieczenie społeczne, a mogą korzystać z usług finansowanych z podatków (edukacja publiczna, służba zdrowia, pomoc społeczna, itp.).

Zatrudnieni w „szarej strefie” nie płacąc bezpośrednio podatków bezpośrednich i składek na ubezpieczenie społeczne, płacą jednak podatki pośrednie (Szczęsny 2001: 87-88), nabywają produkty i usługi, które obciążone są podatkiem VAT. Poza tym przyczyniają się do wzrostu gospodarczego, zwiększając popyt i zatrudnienie rejestrowane.

Gospodarka nieformalna jest miejscem dla osób wykluczonych społecznie. Głównie przyczyny wykluczenia społecznego wiążemy z brakiem znalezienia pracy. Innymi przyczynami są nałogi (narkomania i alkoholizm), ponadto zaburzenia psychiczne, niepełnosprawność, a także przebywanie w zakładach karnych, samotne matki. Dla tych osób gospodarka nieformalna jest azylem na zarobkowanie. Dochody z takiej gospodarki pozwalają na bieżące utrzymanie. Większość rozważań i badań wskazuje na to, iż rodzina powinna być fundamentem, powinna wspierać osoby wykluczone społecznie. Niemniej jednak rodziny patologiczne i dysfunkcyjne nie są podporą i pomocą dla osób wykluczonych społecznie.

Zakończenie

Jak wynika z opracowanych danych, otrzymanych w wyniku realizacji Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego *Poradnik dotyczący realizacji wsparcia dla osób wykluczonych społecznie*, największy odsetek badanych uważa wykluczenie społeczne: za wygnanie, wyłączenie ze społeczeństwa, odizolowanie (26%), jak i bezrobocie, brak pracy, brak możliwości podjęcia pracy (17%).

Zagrożenie wykluczeniem społecznym ludzi młodych pochodzących z rodzin ubogich kieruje ich na drogę szarej strefy. Problemy finansowe rodzin ubogich w pierwszej kolejności wpływają na poziom edukacji dzieci pochodzących z rodzin z w/w środowiska. Ponadto system edukacji jest jednym

z powodów, wiodących młode pokolenie do szarej strefy. Przypadkowa szkoła, którą ukończą osoby młode pochodzące z rodzin ubogich nie daje im satysfakcji. Osoby te napotykają na bariery „społeczne i kulturowe” tj. „wyniesione z domu” niedocenywanie wartości edukacji. Ponadto w kooperację z wykluczeniem społecznym wchodzi wykluczenie finansowe, jakie doświadczają osoby o niskich dochodach. Bariery dotyczą: posiadania konta, możliwości dokonywania rozliczeń bezgotówkowych, dostępu do kredytów i ubezpieczeń oraz posiadania niewielkich oszczędności.

Brak wykształcenia, niewystarczające dochody popychają ludzi do pracy w „szarej strefie”. Gospodarka nieformalna jest miejscem dla osób wykluczonych społecznie.

Literatura

Anderloni Luisa. 2007. Access to Bank Accounts and Payment Services. In: *New Frontiers in Banking Services: Emerging Needs and Tailored Products for Untapped Markets*. Anderloni Luisa, Braga Maria Debora, Carluccio Emanuele Maria (Eds.), Berlin Heidelberg: Springer-Verlag, 5-105.

Baczko-Dombi Anna, Giza Anna. Droga do “szarej strefy” społeczny mechanizm wykluczenia.

Bednarski Marek. 2013. Szara strefa – rynek pracy – integracja społeczna. OPTIMUM. STUDIA EKONOMICZNE NR 6 (66) 2013. 44-56.

Bednarski Marek. 2010. Wykluczenie społeczne, a szara strefa w gospodarce. *Polityka społeczna* nr 9/ 2010. 24-29.

Borcuch Artur. 2012. „Instytucja wykluczenia finansowego w wymiarze płatności bezgotówkowych”. *Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae*. 1, 357-365.

Iwanicz-Drozdowska Małgorzata. 2008. „Wykluczenie finansowe – poważny problem społeczny”. *MBA*. 1, 1-9.

Leyshon Andrew, Thrift Nigel. 1993. “Geographies of financial exclusion: financial abandonment in Britain and the United States”. *Transactions of the Institute of British Geographers. New Series*. 20, 312-341.

Niepublikowane opracowanie Anny Baczko-Dombi, *Jaka droga wiedzie do szarej strefy? Raport podsumowujący badania ilościowe i jakościowe osób pracujących w szarej strefie*.

Pokrzywa Magdalena. 2014. Zagrożenie wykluczeniem społecznym dzieci i młodzieży z rodzin ubogich w województwie podkarpackim, *ACTA UNIVERSITATIS LODZIENSIS, FOLIA SOCJOLOGICA* 49, 2014. 163-180.

Poradnik dotyczący realizacji wsparcia dla osób wykluczonych społecznie oraz zagrożonych wykluczeniem społecznym w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego. Warszawa 2010.

Orłowska Maria. 2011. Wykluczenie społeczne. Projekt "Podlaska Sieć Partnerstwa na rzecz ekonomii społecznej". Białystok.

Raport of European Commission. 2008. Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion,

<http://www.bris.ac.uk/media-library/sites/geography/migrated/documents/pfrc0807.pdf> data dostępu: 14.03.2018

Raport IBnGR. 2014. Rola edukacji finansowej w ograniczaniu wykluczenia finansowego. Gdańsk.

Rynek pracy i wykluczenie społeczne w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna 2013. Redakcja: Irena E. Kotowska. Warszawa 2014.

Sobczak Michał, Jerzy. 2016. Wykluczenie społeczne i inkluzja społeczna z wykorzystaniem podmiotów ekonomii społecznej w Polsce na przykładzie województwa łódzkiego. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. Łódź 2016.

Smuga Tadeusz. 2005. Metodologia badań szarej strefy na rynku usług turystycznych. Instytut Koniunktur i Cen Handlu Zagranicznego. Warszawa 2005.

Szczęśny Wiesław. 2001. Firma w otoczeniu fiskalnym. Difin. Warszawa 2001.

Szewczyk – Jarocka Mariola. 2007. System podatkowy i składka na ubezpieczenie społeczne, a rozwój pracy nierejestrowanej w Polsce. Zeszyty Naukowe PWSZ w Płocku, Nauki Ekonomiczne, Tom 8. Płock 2007.173-180.